

Esterházy Pál és Thököly Éva iratai I. Levelezés, sajtó alá rendezte Viskolcz Noémi és Zvara Edina, Király Péter és Kiss Erika közreműködésével, Budapest, 2022, Kossuth Kiadó, MTA KIK, (Esterhazyana). 352 p.

A huszadik század második felében többnyire amatőr szinten, kíváncsiságból vagy családi nosztalgia okán kedvelté vált családtörténeti kutatás tudományos színvonalon folytatott művelése az utolsó húsz évben kezdődött meg, és ért el hatalmas munkával, kiemelkedő eredményeket. Minderről rövid összefoglalót olvashatunk Monok István tollából az *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése* című kötet bevezetőjében (Bp., 2019). A megújuló kutatások pl. a Nádasdy és a Batthyány családokról szóló résztanulmányokban, adatbázisban és szöveggözlésekben dokumentált megjelenése mellett különös figyelem fordult az Esterházy család történetére, ahol a hagyaték feldolgozásában magyar és osztrák tudósok, irodalom- és könyvtörténészek, muzikológusok, művészettörténészek is új forrásfeltárásokkal, kiállításokkal jelentkeztek. Monok István egy új könyvsorozat indítását jelentette be: az *Esterhazyana* című, albumméretű sorozatban megjelent az Esterházy család könyvtárának feltárását tartalmazó kötet (MONOK István, ZVARA Edina Éva, *Esterhasiana Bibliotheca*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2020), Szalai Béla monográfiája az Esterházy Pál által foglalkoztatott rézmetszőről (*Mathias Greischer – Egy rézmetsző Esterházy Pál udvarában*, Bp., Kossuth, 2020), továbbá a korábban idézett levelezéskötet és a mostani ismertetendő újabb levélgűjtemény.

Az Esterházy család hagyatékának teljes feltárása több évtizedre munkát ad a kutatóknak, részben a fennmaradt óriási mennyiségű forrás, részben az időt és energiát nem kímélő munkához önfeláldozó kutatói utánpótlás hiánya miatt. Ennek a segítő, kedvesináló feladatsorozatnak kiindulópontja a két levelezéskötet, a család egyik legnevezetesebb képviselője, Esterházy Pál nádor feleségeivel váltott levelezésének kiadása.

Esterházy Pál nádor (1635–1713) levelezése az Országos Levéltár Esterházy hercegi család levéltárában maradt fenn, a P 125 jelzetű állagot Hárich János (1904–1990) hercegi levéltáros válogatta össze. Mint az első kötet bevezető tanulmányából, Viskolcz Noémi írásából kiderül, a hatalmas, Esterházy Pálhoz köthető anyag körülbelül harminc nyomtatott kötetnyi terjedelmű, ennek az iratanyagnak az első két kötete Esterházy Pálnak két feleségével folytatott levelezését tartalmazza. A levelek sajtó alá rendezésének technikai megoldásairól Király Péter bevezetője nyújt rövid eligazítást (sajnálatos, hogy ez a bevezető csak a második kötetben olvasható, bár az első kötetben Viskolcz Noémi tanulmánya ad némi útmutatást a sajtó alá rendezés megvalósítását illetően). Az illusztrációként közölt kézírás minta – ehhez mindkét kötet megtekintése szükséges – meggyőzően dokumentálja, micsoda különbség volt az iskolázott herceg és a széles látókörű, de tanulatlan és elsősorban érzelemvezérelt feleségei kézírása között. Ez utóbbi levelek sajtó alá rendezése komoly kihívás volt az editorok számára. A kimondottan kusza íráskép mellett rengeteg helytelenül leírt német vagy latin kifejezés, a központozás és nagybetűs mondatkezdés teljes hiánya, az 'í'-ző nyelvjárás vagy a német kifejezéseknél a bajor-osztrák szavak fonetikus rögzítése nemcsak a közreadóknak, de a kései olvasónak is gondot okoz. A sajtó alá rendezők ugyan kialakítottak egy viszonylag áttekinthető textológiai módszert, amely legalább a megértést elősegíti, de az archaikus szóhasználat sajátosságainak megtartása mégis számtalan magyarázó jegyzetet igényel, és hasznos segítség a kötet végén található fogalomtár is. Nem kevés gondot jelentett a kötet szerkesztői számára a levelezés kronológiájának felállítása. Mivel számtalan levél elveszett, főleg Esterházy Pál leveleiben nagy a hiátus, Thököly Éva pedig nagyvonalúan bánt a datálással, az életrajz ugyancsak hiányos ismeretéből és egyéb iratok hivatkozásaiából kellett a levelezés történeti szerkezetét felállítani. Mindez hihetetlenül nagy textológiai feladat volt, és a kötet valamennyi közreműködője maximális elismerést érdemel. A kiadvány gyönyörű illusztrációs anyagát három magyar (ELTE Egyetemi Könyvtár, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok) és egy osztrák gűjtemény (Esterházy Privatstiftung) bocsátotta rendelkezésre.

A két család rokoni összefonódásáról annyit, hogy a Wesselényi-összeesküvésben érintett Thököly István halála után (1670) az Árva várát sikeresen ostromló Esterházy család lett az ott rekedt fiatal lányok, Thököly Mária és Thököly Éva gondozója. Előbb sógoruk, Thököly Katalin férje, Esterházy Ferenc, majd 1672-től Esterházy Pál lett a Thököly-lányok gyámja. Esterházy Pálnak ekkor már Esterházy Orsolya volt a felesége, akinek rövid élete alatt 17 gyermeke született. Férjével folytatott levelezése fontos előzménye a most kézben tartott kötetnek, a második feleséggel folytatott levélváltásnak. A közreadott 323 levél közül sajnos csak 51 maradt fenn a férjtől, a házasság történetét egyértelműen a feleség nézőpontjából ismerhetjük meg. Esterházy Pál mindkét házassága egyházjogilag is nehezen indult, mivel Orsolyával unokatestvérek voltak, pápai engedély kellett a házassághoz. Thököly Éva pedig evangélikus volt, a Thököly-lányoknak katolizálniuk kellett, és a pápai engedély sem volt mellőzhető. Esterházy Pál gyámsága sem merült ki a Thököly-féle hatalmas vagyon gondozásában és gyarapításában, még első házassága idején gyöngéd szájak fűzték gyámleányához, Évához, aki 1680-ban gyermeket is szült neki. Konkrét bizonyítékok híján a kutatás közvetett írásos utalások segítségével nyomozta ki, hogy a kis Ádámot a feleség, Orsolya sajátjaként ismerte el, így a hivatalos kronológiában is Esterházy Pál és Esterházy Orsolya tizennyolcadik gyermekeként szerepel, és Thököly Éva elsőként nyilvántartott és csupán félévig élt fia már a törvényes házasságban, 1683-ban született meg. Esterházy Orsolya 1682-ben váratlanul meghalt, Esterházy Pál nem sokkal a pápai diszpenzáció után, ugyanazon év júniusában eljegyezte, majd augusztus 9-én feleségül vette Thököly Évát. Levelezésük az eltitkolt viszony, a boldognak indult hivatalos együttlét, a közös birtoknövelő gazdálkodás, majd a véglegesen megromlott, különválásba torkoló házasság dokumentuma.

A házasság előtti időkből hatvanhat levél maradt fenn, közülük egyetlen egy származik Esterházy Páltól, bár ez nem jelenti azt, hogy a levelezés egyoldalú volt. Az viszont bizonyos, hogy a fennmaradt levelekben semmiféle utalás nincs a titkos viszonyra. Feltűnő, hogy a házasság előtt gyakran szerepel Thököly Éva levelében a gyöngyfűzőné, aki különböző vásárlási, varrási megbízatásokkal megy Esterházyhoz, feltehetően ő közvetítette a leveleket. A házasság legalizálása után már nincs szükség a „postás” megemlítésére. Egy 1679. évi levelében Éva kéri gyámapját, „ha lehetséges, szokatomagával ne gyöjjen Nagyságod, leánt is szokot ne hozzon Nagyságod, mivel igen félek az emberszólástól”. A gyámleány által használt formális megszólítások szinte minden levélben szó szerint azonosak, az aláírás is mindig „Nagyságodnak legkisebbik, alázatos szolgálója”. Esterházy Pál „édes Húgomasszonyomnak” szólítja gyámleány-kedvesét, és magázza, a tegezést mindkét házasságában az esküvő után alkalmazza. A feleségek, sem Orsolya, sem Éva nem tegeznek férjüket. Esterházy Pál megszólítás-, illetve elköszönésmódja a házasság folyamán megváltozik. Orsolyának „szerelmes Urad”, szerelmes Hűtvösöd” a búcsúformula, Éva esetében a házasság előtt „kegyelmed köteles szolgálja, Atyjafia”, a házasság ideális éveiben „az te igaz szíved”, „Igaz Férjed”, „az én szocellim igaz jóakaró Férje”, „igaz szívvel szolgáló Férjed”, bár ezek a formulák Esterházy Pál esetében akkor sem változnak, amikor már ágytól-asztaltól elválva élnek és levelezésük témája csupán veszekedés, kölcsönös rágalmazás. A fennmaradt levelekben csak egyszer találunk említést a házasság törvényesítése előtt született gyermekéről. 1680. július 29-én Thököly Éva aggódva írja, hogy a pestisjárvány miatt Esterházy Orsolya elmegy Kismartonból és a legkisebb gyermeket is magával viszi. „Az Asszony Önagysága /Esterházy Orsolya/ is el akar még e híten Lakompakra menni, mivel az a híre, hogy halnak itten az városban, de én el nem mehetek Önagyságával. Azmint értettem, az kis Ádámkót /Esterházy Ádám/ is el akarják vinni magokkal, de ha Nagyságodnak úgy tedszik, talám jobb volna, ha itten maradna énvelem”. Thököly Éva még az első feleség halála után is ragaszkodik a szokásos aláírásformulához, ezt férje – bár erről levél nem maradt fenn – az eljegyzés megtörténte után szóvá is teszi. Thököly Éva tartja magát a formális elkötelezettséghez, a megszólítási formulát illető szemrehányásról az ő leveléből értesülünk. „Azmi penik édes szívem, Nagyságos Uram, az levélírást illeti, az én Nagyságodhoz való igaz szeretetem nemcsak arra vinne,

hogy másképpen írjak, de még az íletemet is kisz volnék Nagyságodért letennem, de mivel őfelszége még meg nem engedte ezt a mi állapotunkot, talám Nagyságod is kinevetne, ha másképpen írnék.” I. Lipót engedélye után az esküvő 1682. augusztus 9-én zajlott le, szeptember végi levelében az ifjú feleség aláírása már megfelel a férj kérésének: „Kegyelmednek szeretettel szolgáló felesége”. Más kérdés, hogy a továbbiakban Thököly Éva ismét „alázatos szolgálója”-ként szignálja levelét, és majd tíz év múlva írja le újból, hogy „kegyelmednek igaz hitvestársa”. Ebben a levélben többek között már azzal vádolja a nádort, hogy őt a másvilágra akarja küldeni.

A levelezés nélkülözhetetlen témája – legyen a házastársak között bármilyen is a viszony –, főképpen egymás kölcsönös egészsége iránti érdeklődés. Az ifjú és jó gazdaasszonyként viselkedő Éva azonban hamarosan erős kézzel irányítja a hatalmas Esterházy- és Thököly-birtokot. Mivel férje a törökkel vívott harcok és a politikai szerepvállalása miatt keveset tartózkodik közös kастélyaik valamelyikében, örömmel veszi, hogy feleségét megbízza a gazdaság irányításával, az intézőkkel, mesteremberekkel való érintkezéssel, a nagy mennyiségű termények és lábasjóságok elhelyezésének, adás-vevésének gondjával. A Thököly-gazdaságok is neki köszönhetően lesznek egyre jövedelmezőbbek. Az erdélyi Thököly-birtokok visszaszerzése, az anyai ágon történő vagyonosodás biztosították ugyan Thököly Éva igényeihez és társadalmi pozíciójához való életvitelét, de ő nem sokkal házasságkötésük után arról is gondoskodott, hogy születendő gyermekei számára is megszerezze az öröklési jogot. A házasság krízise is elsősorban gazdasági vonatkozású: Esterházy Pál gyakran változtatta végrendeletét, felesége vagyonát kisebbitve, többször juttatott nagyobb örökösödési lehetőséget egyre gyarapodó családjának. Thököly Éva panaszos levelei az 1680-as évek végétől kezdődnek, nemcsak a vagyon elosztása, hanem Esterházy nem kellően tisztelttű magatartása, az udvari élet külsőségeinek (ételek, ruházkodás) rangjához méltatlan kifejeződése miatt. A házaspár családi viszályát befolyásolta, hogy a következetesen császárpárti, katolikus Esterházy és a lázadó, evangélikus Thököly Imre politikai téren szemben álltak egymással, jóllehet személyesen, csatatéren soha nem találkoztak. Thököly Imre szerepére azonban többször utal leveleiben, és más főnemesek is éreztetik Évával, hogy szegény sorból férjének köszönhetően emelkedett az ország első asszonyává. A házasság válsága egyházi pártfogók bevonásával időnként csendesült, a házaselek újabb találkozása 1692-ben gyermekáldással is megpecsételődött, azonban a konfliktusos helyzet továbbra sem csitult. 1700-ban Esterházy Pál megvádolta a feleségét, hogy meg akarta őt mérgezni. Thököly Évát a vizsgálat idejére Bécsbe csalták, ahol ugyan nem börtönben, de kolostorban élt. Ettől kezdve levelezésük Thököly Éva állandó panaszkodása, harca az igazáért és könyörgése egy személyes találkozáért, amit férje mindig visszautasított. Ugyan Esterházy Pál is mint „édes szívem igaz Férjed” szavakkal zárja levelét, de felesége ártatlanságában nem hisz. „Ha vétkes nem vagy, azmint Leveleidben is írod, nincs édesem mitűl félned. Ha pedig vétkes vagy, jobb volna cselekedetedet nékem megvallanod, mert úgy elhitetném magammal, hogy vétkedet megbántad; de eddig minden Leveledben ártatlannak tartod magadat lenni”. A levelek szokásos formulája ugyan megmaradt, de stílusában változott. A házasság jogi és a birtok feletti vagyoni konfliktusok még az idegen nyelvekben kevésbé járatos feleségnél is megjelennek, megsokasodnak a latin és német kifejezések, noha a sajtó alá rendezőknek nem kevés gondot okozott a grammatikailag hibás, gyakran fonetikus leírt szavak megfejtése. Ugyan a mérgezés vádját nem sikerült igazolni, de Thököly Évát 1700 végén I. Lipót döntésével az alsó-ausztriai tulli Domonkos-rendi apácakolostorba küldték, gyermekeitől eltiltották, és megvalósult a separatio, az „ágytól és asztaltól” való örökös elválás. A mérgezés bebizonyítása halálos ítélettel járt volna. Thököly Éva kitartóan folytatta harcát szabadságáért, jogi és gazdasági rehabilitációjáért, de könyörgő levelei nem térnek el a szerelmes feleség korábban használt frazeológiájától: a megszólítás „édes szerelmes szívem”, az aláírás „kegyelmednek igaz szolgáló hitvestársa”. Sőt Thököly Éva még Pál napjáról sem feledkezik meg, 1701. január 22-én rossz anyagi helyzetére hivatkozva írja: „nem tudtam egyebet mit köldenem, ezen kis képet és agnus deit köldtettem, szegíny állappottal lévén itten”. Thököly Éva kitartó harca már az új császár, I. József idején járt eredménnyel,

1706. október 21-én az uralkodó rendeletben visszaadta szabadságát, 1708-ban pedig visszahelyezte korábbi méltóságába és jogaiba. Ennek ellenére a vagyoni problémák a házasságok között továbbra sem rendeződtek, a levelezés a birtokviszonyok eligazításán felül gyöngyös szoknya, zafiros smukk visszaszerzéséről is tanúskodik. Thököly Éva „édes szívének” írt levelében, miután férje megtiltotta, hogy fia lakodalmán részt vehessen, visszamenőleg is megátkozza házasságukat: „átkozom azt az órát, azmelyben első szép szavaival és sok égéretével reá vett kegyelmed az házasságra”. Noha házasságukat a pápa nem bontotta fel, a separatio megvalósult, férj és feleség soha nem laktak együtt. Ezért is meglepő, hogy Esterházy Pál – levél hiányában ezt is csak felesége válaszából tudjuk –, azzal vádolja Thököly Évát, hogy férjhez akar menni. Az utolsó fennmaradt levélben, amely néhány hónappal Pál herceg halála előtt íródott, Thököly Éva hivatkozik erre a képtelen ötletre: „Azon is kérem kegyelmedet, vesse ki az Elméből az én férjhezmenésem iránt való gondolatját, mert assecurálom kegyelmedet, hogy az én férjhezmenésem nem máshová, hanem az koporsóba léssen”. A következő év márciusában elhunyt Esterházy Pál temetésén a gyászbeszéd szerint mint „kedvelt házastárs” vett részt, de három évvel későbbi végrendeletében kikötötte, hogy sem Kismartonban, sem más Esterházy-kriptában nem temethetik el. Thököly Éva a Maria Lanzendorf-i ferences kolostor templomában nyugszik, az Esterházy-hitbizományt előbb Esterházy Mihály (Pál herceg fia) és Esterházy József (Pál herceg és Éva közös gyermeke) örökölte, és utóbbi leszármazottai vitték tovább a hatalmas vagyont.

Esterházy Pál nádor és felesége, Thököly Éva hercegné házassága romantikus (titkos) szerelemmel indult, a négy évtized családi gyarapodást és gazdasági növekedést is felmutató frigy azonban keserves veszekedésbe, mindkét fél részéről való vádaskodásba torkollott. A levelezés nagyon gazdag anyagot szolgáltat Magyarország legfőbb méltósága és felesége házasságáról, annak ellenére, hogy a két fél leveleinek száma aránytalanul a hercegné javára billen. A házasság érzelmi részéről feltehetően így is kimerítő képet kapunk, a hatalmas vagyon feletti osztozkodás, az Esterházy-birodalom irányításáról a kiadásra váró gazdasági és politikai iratok nyújtanak majd részletesebb képet.

A sajtó alá rendezés munkáját elvégző szerzők minden elismerést megérdemelnek. A kézirat-faksimilékét is tartalmazó kötet minden magyarútnál ékeesebben bizonyítja, hogy elolvasásuk, értelmezésük a 17. századi textológia legmagasabb fokú hozzáértését kívánta meg Viskolcz Noémi, Zvara Edina szerkesztőktől, valamint Király Péter és Kiss Erika közreműködőktől. A kötet 1581 lapalji jegyzetet tartalmaz, a függelékben fogalomtár, a hercegi házaspár életrajzának kronológiája, közös gyermekeik adatainak felsorolása, a teljes kötetre vonatkozó személynév és helynévmutató található. A szerzők pontos lelőhellyel sorolják fel a közreadott ötven illusztrációt, a nemzetközi érdeklődést kétoldali angol rezümé igazítja el. A tudományos forráskiadás kritériumait messzemenően teljesítő, ugyanakkor szemet gyönyörködtető kiadvány remélhetőleg majd a könyvszakma kitüntető elismerésében is részesül.

NÉMETH S. KATALIN

Fábri Anna, *Arany idők, Esmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2022. 360 p.

Egy könyvismertetés legfontosabb kérdése, amelyet a recenzensnek fel kell tennie és törekednie kell megválaszolni, hogy miről szól az adott mű. S bár jelen esetben a kötet alcíme pontos választ ad erre: a gróf Teleki László neveltetését meghatározó eszmékről és emberekről, érdemes hosszabban elidőzni a kérdésnél.

Aki végigolvassa a könyvet, nemcsak a 18. és 19. század fordulójának főbb nevelési kérdéseivel, pedagógiai törekvéseivel, neves és máig ismert (és elismert) oktatóival és nevelőivel, nagy hatású